
TANULMÁNYOK

Z. VARGA ZOLTÁN

A bélyeggyűjtő és a fizikus

Az irodalomkritikától a strukturalista (próza)poétikáig és vissza

Gérard Genette a hatvanas évek nagy francia strukturalista nemzedékének valószínűleg az a tagja volt, aki leginkább egységes életművet hagyott maga után. Több mint fél évszázados pályája eredményeként sokszínű, mégis koherens mű maradt ránk, melynek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Azok közé tartozott, akiknek művei és fogalmai – elsősorban persze az elbeszélések vizsgálatának területén, a narratológiában – az irodalomtudomány közkincsévé váltak, függetlenül az őket használó kutatók elméleti elkötelezettségétől. Szabatos terminológiája, kutatási terepét világosan kijelölő témaválasztásai, rendszerező módszertana; világos, visszafogott, ugyanakkor gördülékeny és olvasmányos értekező prózája, logikus érvelése, lenyűgöző irodalom-, művészet- és kultúrtörténeti műveltsége, racionális, kartéziánus szelleme egyszerre kínál olvasóinak izgalmas gondolatmeneteket és strukturált ismereteket.

Az életmű lezárulta után visszatekintve írásaiból egy tudatosan építkező, megfontolt, józan tudós képe rajzolódik ki, akinek életrajza botrányoktól és pletykáktól mentes. Míg az ötvenes évektől a kilencvenes évekig tartó időszak francia intellektuális életének hőseire gondolva – Sartre-től Althusser-en át, Barthes-ig és Foucault-ig, de még akár Todorovig vagy Kristeváig – regényes, egy egész kor szak társadalomtörténetét kirajzoló élettörténetek háttéréből bontakoznak ki művek, addig efféle izgalmak aligha várnak Genette olvasóira. Még az intellektuális portré belső, szellemi repedései után kutatva is nehéz olyasféle törésvonalakat találni, mint Roland Barthes-nál, aki számára, úgy tűnik, az irodalom csak egy volt a nyelv és kultúra (fényképezés, divat, reklám stb.) változatos formáinak, változatos elméleti-ideológiai keretekben való tanulmányozása során; vagy mint Tzvetan Todorovnál, akivel Genette hosszú évekig – Hélène Cixous-val együtt – szerkesztette a legendás *Poétique* folyóiratot és a *Seuil* kiadó ugyanezt a nevet viselő irodalomtudományi könyvsorozatot, munkásságuk pedig meghatározta a hatvanas-hetvenes évek francia irodalomelméletét, de aki a nyolcvanas évektől eltávolodott az irodalomtól, érdeklődése inkább a történelem, kultúrtörténet, majd a morálfilozófia felé fordult.

Genette írásainak nagyobb részét az irodalmi művek tudománya, a poétika újragondolásának szentelte. Munkássága a 20. századi irodalomelméleti iskolák törekvéseihez kapcsolódik, melyek az irodalom tanulmányozásának történeti és

filológiai stúdiumait a nyelvtudomány és a (nyelv)filozófia belátásainak tanulsaigaival definiálják újra. Ráadásul Genette hatása – legalábbis narratológiai műveié, kiváltképp *Az elbeszélő diszkurzusé*¹ – a szűken vett irodalomtudomány határain túl is érződik. Jól formalizált, pontos elhatárolásokra épülő, még kezelhető mennyiségű kategóriából álló, ám kellő finomságú fogalmi eszköztára sokak szemében az elbeszélő szövegek leírásának univerzális módszerét kínálta, így nem csoda, ha az irodalomoktatás modernizálásán munkálkodók számára kapóra jött az egzakt fogalmiság és a számon kérhető tudás, amivel, úgy tűnt, csökkenteni lehet a természettudományokkal szemben érzett legitimációs deficitet. A Genette-féle narratológia alapfogalmai Franciaországban beivódtak az elbeszélő művek elemzésének középiskolás fokú eszköztárába – de az egyetemi képzésben talán máshol is hasonló a helyzet –, hozzáadódva az „explication de texte” szövegközpontú, ám az értelmezést erősen korlátozó iskolai gyakorlatához, esetleg fel is váltva azt.

Aligha valószínű persze, hogy Genette úgy képzelte volna el az irodalmi stúdiumok modernizálását és az irodalmi szövegek interpretációs horizontjának szélesítését, hogy munkássága középiskolai tananyagként, az elbeszélő szövegek leírására differenciálatlanul használt elméleti tolvajkulcsként végezze.² 1997-es, magyarul épp e folyóirat hasábjain megjelent *A szövegtől a műig* című „preposztumusz önelemző gyakorlatában”³ maga is ironikusan emlékszik vissza az akadémiai gépezetre, „felsőfokú tanulmányaira”, majd a Sorbonne-on tanársegédként eltöltött időszakra, minden bizonnyal a konzervatív szellemű francia irodalomtörténeti képzésnek az irodalmat mint a nemzeti kulturális értékeket eruditív kommentárokkal áthagyományozó, ugyanakkor az egyes évszázadok irodalmát egymástól mereven elválasztó, a művek keletkezésük interpretációs horizontján túli, élő, „történetietlen” értelmezését pedig erősen korlátozó szemléletére gondolva.

¹ Gérard GENETTE, „Discours du récit: Essai de méthode”, in Gérard GENETTE, *Figures III*, 67–268 (Paris: Editions du Seuil, 1972). Magyarul: Gérard GENETTE, „Az elbeszélő diszkurzus”, ford. SEPEGHY Boldizsár és LOVAS Edit, in *Az irodalom elmélete I*, szerk. THOMKA Beáta, 3 köt. 1: 61–98 (Pécs: Jelenkor Kiadó-JPTE, 1996).

² Egykori kor- és harcostársa, Todorov az irodalomelmélet aranykorának az irodalom oktatására kifejtett következményeit összefoglalva keserűen állapítja meg, hogy az irodalomoktatás tárgya az egyetemeken irodalom szakjain és gimnáziumok irodalomóráin is maga az irodalomtudomány diszciplínája, nem pedig az irodalmi szövegekről való beszéd. Az órákon a diákok a poétika, a narratológia, a szemiotika és a retorika leíró eszközeivel ismerkednek meg, amihez képest háttérbe szorul a szövegekben megjelenített gondolatok, eszmék, érzések olvasói világtapasztalatokkal való összefüggésbe hozása. Vö. Tzvetan TODOROV, *La littérature en péril*, Champs (Paris: Flammarion, 2014). Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Antoine Compagnon *Az elmélet démona* című irodalomelméleti összefoglaló művében: „Az elmélet intézményesedett, módszerré lett, parányi pedagógiai eljárássá változott, mely gyakran épp annyira kiábrándító, mint az a szövegmagyarázat [explication de texte], melyet hajdan hevesen támadott.” ANTOINE COMPAGNON, *Az elmélet démona*, ford. JENEY Éva (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 9.

³ Gérard GENETTE, „A szövegtől a műig”, ford. BAKCSI Botond, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 52, 1–2. sz. (2006): 40–72.

Ugyanebben a metakritikai visszatekintésben Genette a formálódás éveinek elméleti útjelzőit egy Prousttól Paul de Manig húzódó névsorral jelöli ki, ahol az orosz formalizmus, a genfi tematikus iskola, az amerikai új kritika és a két háború közti összehasonlító irodalomtudomány nagy alakjai találkoznak. Ha a *Figures*-sorozat – és egyben a Genette-életmű – első két tanulmánykötetét forgatjuk, akkor *A szövegtől a műig*-ben leírt önperiodizációnak az irodalomkritikától a poétikáig vivő szakaszát érintő egyik legfontosabb kérdése az értelmezés és elemzés – Genette leginkább e kettőt érti irodalomkritikán⁴ –, valamint az irodalomtörténet és irodalomelmélet (poétika) viszonyainak újrafelmérése, illetve ebben a mezőben a saját pozíció, az elméleti-kritikai gyakorlat kidolgozása.

Ebben az időszakban már javában zajlott az „új kritika”-vita, melyet Barthes *Racine*-könyve⁵ robbantott ki, melyet a korabeli egyetemi irodalomtörténész szakma dilettáns és egyben önkényes túlértelmezésnek tartott. Barthes persze csak a legnépszerűbb és legismertebb képviselője volt az ötvenes évek „erős”, ideologikus elméleteit (főként a marxizmust és a pszichoanalízist) a múlt klasszikus alkotásaira alkalmazó „új kritikának”, vagyis a II. világháború után az irodalmi szövegek új olvasásmódjait kereső törekvéseknek, ahová Genette is tartozott. Barthesnak az őt, illetve az új kritikai törekvéseket ért támadásokra a *Kritika és igazságban* (1966)⁶ adott válasza a kritikai-értelmezői munka hármas megosztását javasolja, melyben az *irodalomtudomány* az irodalmi formák lehetőségfeltételeivel foglalkozik; az *irodalomkritika* a mű egyedi, egzisztenciális aktusként értett, de mégis megosztható és nyilvános értelmezésével; míg az *olvasás*, az egyedi olvasásaktus nem más, mint „hangtalan értelemdadás”,⁷ mely mintegy módszertani előfeltétele mindkét irodalmi tevékenységnek. Az olvasásaktus efféle meghatározásával, radikálisan privát természetének hangsúlyozásával Barthes a befogadásnak azt az időben nehezen meghatározható pillanatát ragadja meg, amikor szöveg és értelmező eggyé válik a mű nyelvében.⁸

Az irodalmi munkamegosztásról vallott nézeteit Genette egyik korai metakritikai írásában, a *Strukturalizmus és irodalomkritikában*,⁹ már Barthes idézett felosztása előtt, ám láthatóan mentora kritikai tevékenységétől ösztönözve megfogal-

⁴ „»Kritikának« az egyedi szövegeknek vagy az egyedi műveknek, illetve egy, a maga egyediségében felfogott, teljes írói életműnek belső, formális és/vagy interpretatív elemzését nevezem.” Uo., 40.

⁵ Magyarul részletek: Roland BARTHES, „Racine-ról: a racine-i ember”, ford. ÁDÁM Anikó, in *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, szerk. SZÁVAI Dorottya, Spatium 8, 89–135 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007).

⁶ Roland BARTHES, „Kritika és igazság”, ford. KELEMEN János, in Roland BARTHES, *Válogatott tanulmányok*, 215–241 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1971).

⁷ Uo., 223.

⁸ Ezzel persze ki is vonja azt a szemiológiai vizsgálat hatóköréből: „Olvasni annyi, mint: vágyni a műre, azt akarni, hogy a mű legyen; elvetni azt, hogy a művet minden olyan beszéden kívül a nem maga beszéde, megkettőzzük.” Uo., 240.

⁹ Gérard GENETTE, „Strukturalizmus és irodalomkritika”, ford. HORVÁTH Miléna, in *A modern irodalomtudomány kialakulása: a pozitivizmustól a strukturalizmusig; szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal és VILCSEK Béla, Osiris tankönyvek, 543–554 (Budapest: Osiris Kiadó, 1998).

mazta – igaz, e tanulmány kevésbé radikálisan képzei el nyelv, jelentés és befogadói szubjektivitás kapcsolatát. E felosztásban Genette elkülöníti az irodalmi művek létezésének feltételeit vizsgáló „tudományos funkciót” (ezt Barthes vélhetőleg tőle vette át),¹⁰ illetve a közönséget a kortárs alkotások közt orientáló „kritikai funkciót”, ám mindkettőnél több időt és teret szentel az irodalomkritika „irodalmi funkciójának”.¹¹ Ez utóbbi „funkció” lényegében megfeleltethető a Barthes-féle irodalomkritikának, hiszen Genette sajátos „kritikai poézisként” határozza meg a „kritikai munka kettős funkcióját, vagyis hogy jelentést alkot mások műve segítségével, és saját jelentését is létrehozza ez által a jelentés által.”¹² Az irodalomkritikának az írás alkotótevékenységéhez közelítése persze az esszé műfajának jelentős francia történeti hagyományában aligha meglepő, érdemes viszont kiemelni két momentumot gondolatmenetéből, melyek későbbi pályáját is jellemzik.

Az egyik téma kötetünk címében is visszaköszön, ez pedig az eszközkészítés és a barkácsolás hasonlata. Ezt a jellemző módon készen talált, Lévi-Strausstól kölcsönzött fogalmat – illetve fogalompárt, hiszen Lévi-Strauss a barkácsolást a mérnöki tevékenységgel szembeállítva használja a tudományostól megkülönböztetett mitikus gondolkodás jellemzésére – Genette az irodalomkritika értelemadó funkcióinak leírásához igazítja, hiszen míg a (regény)író az univerzum teljes anyagából alkot képzeteket és fogalmakat, addig a kritikus (értelmező) már ebből az előre megdolgozott, csak egy történeti-kulturális keretben jelentéssel bíró, „másodlagos” anyagból készít jeleket.¹³ A mérnök/barkácsoló ismeretelméleti metafora, illetve a fogalom/jel szembeállítás abszolút érvényét maga Lévi-Strauss is finomítja,¹⁴ Jacques Derrida pedig egyenesen felfüggeszti, hisz éppen Genette itt bemutatott tanulmányára hivatkozva fejt ki, hogy „a barkácsolás formájában [...] a nyelv kritikája búvik meg” és „ha barkácsolásnak hívjuk azt a szükségszerűséget, hogy fogalmainkat egy többé-kevésbé koherens vagy lerombolt örökség szövegéből kölcsönözzük, akkor elmondhatjuk, hogy minden diszkurzus barkácsolás.”¹⁵ Közismert, mit köszönhet a dekonstruktív olvasásmód e belátásnak, az már kevésbé, hogy vajon mit is jelentett a „barkácsolás” mint az irodalomkritika és a szövegértelmezés módszertani elvévé nyilvánítása Genette pályáján.

Genette-et általában a francia strukturalista poetológia legkövetkezetesebb szerzőjeként jegyzik, aki kulcsszerepet játszott abban, hogy intézményesült az irodalom tudományos igényű, szigorú tanulmányozásnak diszciplínája, a poétika, az irodalmiság sajátságosságát kutató strukturalista irodalomelmélet. De mit

¹⁰ Vö. Gérard GENETTE, „Autour des Figures” [Antoine Compagnon interjúja Gérard Genette-tel], *Fabula-Lht* no. 11. (2013), hozzáférés: 2020.02.01, <https://www.fabula.org/lht/11/genette.html>.

¹¹ GENETTE, „Strukturalizmus és irodalomkritika”, 545.

¹² Uo., 546.

¹³ Uo.

¹⁴ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage* (Paris: Plon, 1962), 29.

¹⁵ Jacques DERRIDA, „A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában”, ford. GYIMESI Tímea, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 40, 1–2. sz. (1994): 21–35, 27.

is jelent valójában esetében a strukturalizmus? Hiszen ha a strukturalizmust mint a Saussure-ből kiinduló nyelvészeti modellek általános társadalom- és humántudományos alkalmazásaként határoznánk meg, akkor Genette csak lazán kapcsolódik ehhez a programhoz. Igaz ugyan, hogy legnagyobb hatású műve, *Az elbeszélő diszkurzus* (*Discours du récit*) az igei aspektusoknak (idő, mód, személy) az elbeszélések elemzésre való kiterjesztéseként aposztrofálja magát, valójában azonban Genette az elbeszélés kompozíciós lehetőségeit járja körül, nem pedig az igealak személyének, módjának és idejének nyelvészeti kategóriájából indul ki. A saussure-i jelfogalom részeinek, a jelölőnek (*signifiant*) és a jelöltnek (*signifié*) módszertani szétválasztása és az elbeszélések tanulmányozására való átvitele megjelenik ugyan *Az elbeszélő diszkurzus* bevezetésében, amikor Genette az *elbeszélés* (*récit*) értelmeit elemezve megkülönbözteti a narratív jelöltet (a történet mint eseménysor), illetve a narratív jelölőt (az elbeszélés nyelvi hordozója, a narratív kijelentés), ám a narratív cselekvés vagy megnyilatkozás tételezésével rögtön el is távolodik a Saussure-féle duális jelfogalomtól. A rendszerbe szervezett jelölőkapcsolatok hálózatszerű vizsgálata sem inspirálta különösebben Genette-et, holott a jelentésképzés dinamikus, differenciákon keresztül artikulálódó saussure-i gondolatának átértelmezései, áthelyezései vagy éppen kritikái Lévi-Strausstól és Lacantól indulva Barthes-on keresztül egészen Derridáig nagy karriert futottak be Franciaországban, mint ahogy a nyelv (*langue*) mint rendszer és annak használatba vett megvalósulása, a beszéd (*parole*) megkülönböztetése sem épül be műveibe. Az általában a strukturalizmusnak tulajdonított tisztán rendszerszerű megközelítésmód helyett Genette, úgy tűnik, inkább valamiféle vegyes, a vizsgált terület rendszerszerű és taxonomikus leírását ötvöző módszert részesített előnyben.

Jó példája ennek az ún. paratextusokat áttekintő *Seuils*¹⁶ című kötete, mely a *könyv* materialitása és a *mű* idealitása közti, a mű katalogizálását, fogyasztását segítő szövegtereket járja be empirikus módon, a kolofontól a névmutatóig haladva mutatja be a mai könyvkiadás leggyakoribb paratextusait. A katalógusszerű, ám a vizsgált terület nagyobb értelmi egységeit leíró módszert alkalmazza az átiratok, folytatások, paródiák és általában az intertextualitás történeti megvalósulásait bemutató *Palimpsestes*.¹⁷ A fenti művek – de részben igaz ez *Az elbeszélő diszkurzus*ra is – nem csupán jelentéses egységekre osztják vizsgálati tárgyukat, majd az így kapott véges számú elem működésének törvényszerűségeit tanulmányozzák, hanem egyben a retorikai értekezések alakzatainak taxonomikus felsorolására, példatáira is emlékeztetnek. Genette az irodalmi formák általános elméleteként definiált poétika vagy irodalomelmélet történeti gyökereit a retorikában és az arisztotelészi poétikában találja meg, de hangsúlyozza, hogy az általa elképzelt irodalomelmélet mentes minden normatív szándéktól. Mindazonáltal az imént említett három könyvét forgatva, az osztályozott és katalogizált narratív, paratex-

¹⁶ Gérard GENETTE, *Seuils*, Collection Poétique (Paris: Editions du Seuil, 1987).

¹⁷ Gérard GENETTE, *Palimpsestes: la littérature au second degré*, Collection Points Essais 257 (Paris: Éd. du Seuil, 1992).

tuális vagy intertextuális alakzatok jelentéseffektusait tanulmányozva időnként az jut az olvasó eszébe, hogy Genette műveit akár valamiféle gyakorlati kézikönyvként is használhatnák kezdő (vagy éppen tapasztalt) szerzők.

Noha a saussure-i nyelvészet fogalmai közvetlen módon nem hatottak Genette irodalomelméletére, a korszak népszerű formalizáló, a nyelvi formák által generált jelentések logikai lehetőségeit számbavevő módszertanai tagadhatatlanul meghatározzák műveit, és nyilvánvaló túlzás lenne akár a *Seuils*-t, akár a *Palimpsestes*-t egyszerű taxonómiaként kezelni. A *Figures III* bevezetésnek is tekinthető nyitó esszéjében, a *Kritika és poétikában* Genette a szinguláris művek értelmezésével, a jelentésadás egyedi eseményével szemben a poétika feladatát akként határozza meg, hogy az nem más, mint „a beszéd (*discours*) különféle lehetőségeinek vizsgálata, melyekben a már megírt művek, a már kitöltött formák csak megannyi egyedi esetként tűnnek fel, s melyeken túl ott sorakoznak más, előrelátható vagy levezethető kombinációk.”¹⁸ Az ekként felfogott poétikai vizsgálat a nyelv – *Az elbeszélő diszkurzus* esetében az elbeszélő nyelv – által felkínált (narratív) kompozicionális lehetőségeinek, illetve e lehetőségek kiváltotta jelentéshatásoknak a szisztematikus leírása, logikai lehetőségeinek hiposztázálása és következetes végigjárása. A „beszéd lehetőségeinek” vizsgálatából következik az is, hogy Genette itt vázolt, épp nagyszabású narratív elméletét megelőző programja nem korlátozódik, legalábbis elviekben, az irodalmi vagy élesebben fogalmazva a művészi szövegek elemzésére. Mindez azt jelenti, hogy *Az elbeszélő diszkurzusban* kidolgozott narratológiai modell bármilyen elbeszélő szöveg leírására alkalmas, függetlenül attól, hogy fikatív vagy nem-fiktív,¹⁹ beletartozik-e a prózai műfajoknak az adott korszakban konstitutív módon esztétikai értékkel rendelkező halmazába vagy sem. Ez az elméleti alapvetés nem csupán az irodalmiság, az irodalmi nyelv- és formakészlet zárt és különálló nyelvi tartományként való elképzelésével, az ún. *écart*-elmélettel megy szembe, de az esztétikai tapasztalat és művészi szövegek befogadásának sajátosságát (és értéktelítettségét), illetve esemény voltát hangsúlyozó teoretikus megközelítésmódokkal is – elsősorban a heideggeri-gadameri hermeneutikát és a fenomenológiát érve ezen.

Következik-e vajon mindebből, hogy a poétika genette-i gyakorlata és elmélete feladná a formalistáknak az irodalmiság sajátosságát kutató programját? A válasz egyszerre igen is, és nem is. Nem, hiszen például a költői nyelv vagy költői nyelvhasználat mibenlétének meghatározása visszatérő kérdés a *Figures*-sorozat első két kötetében, később pedig Genette önálló könyvet (*Mimologiques*) is szentel a kratüloszi nyelvelméletek – a nevek és az általuk megnevezett dolgok közt szükségzerű, természetes, vagy saussure-i kifejezéssel élve, motivált kapcsolatát feltételező – történetének. Anélkül, hogy részletesen ismertetném Genette történeti

¹⁸ Gérard GENETTE, „Critique et poétique”, in GENETTE, *Figures III*, 9–11 (Paris: Editions du Seuil, 1972), 11. (Saját fordítás: Z. V. Z.)

¹⁹ Erről a kérdésről lásd a tematikus összeállításunkban közölt *Fikcionális elbeszélés, faktuális elbeszélés* című Genette-írást.

áttekintését a naturalista nyelvelméletek, illetve a költői nyelv funkciójáról, sőt erejéről vallott elképzelések összefüggéseivel kapcsolatban – hiszen épp e témát járja körül e lapszám hasábjain Földes Györgyi tanulmánya –, jól látható az irány: Genette a poétika tudományának e klasszikus tárgyát metareflexió tárgyává teszi, s a költői nyelv(használat) időről időre a helyes megnevezés és a valódi ismeret szinonimájaként tekintett elméleteit kontextualizálja. Genette célja nem az, hogy önálló választ adjon a költői nyelv sajátosságait firtató kérdésre – ebben tehát igazuk van azoknak, akik a poétika sajátos céljától való eltérés miatt bírálják –, hanem hogy áttekintse, fogalmilag analizálja a kérdésre érkezett történeti válaszokat, és lényegében ugyanezt teszi, amikor az irodalmi műfajok különböző korokban megjelenő és szintén eminensen a poetológiához tartozó problémáját tárgyalja az *Introduction à l'architexte*²⁰ című munkájában.

A Genette-féle poetológiával, kivált *Az elbeszélő diszkurzussal* kapcsolatban két további bírálattal lehet találkozni. Az egyik kifogás szerint Genette narratív elmélete afféle teoretikus tolvajkulcsként működik, mely semleges (sőt, „lélektelen”) leíró eszközként ugyanazokat az információkat tárja fel minden (elbeszélő) műben, így elfedi azokat a nyelvi és formai erőfeszítéseket, melyekkel az egyedi műalkotások kifejezhetővé teszik a tapasztalás, a gondolkodás, a társas élet stb. dimenzióit. Hipotetikusnak elképzelhető ugyan az emberi történelem összes elbeszélésének leírása a Genette-féle narratológiával, ám egy efféle leírás nem mutatná meg a narrációs formák alakulásának kulturális, társadalmi dimenziót, a lehetséges kompozíciós megoldások funkcionális eltéréseit, továbbá aligha lenne fogékony az elbeszélő formák hatástörténeti, irodalomtörténeti szerepére, s csupán egyfajta „techné”, a jelentés formáinak az értelem aktualizált művészi helyzeteitől és kontextusától elvonatkoztatató tudománya lenne, mint ahogy azt a strukturalista poétika és klasszikus narratológia számos kritikusa állítja,²¹ s mely kritikákról, illetve a genette-i narratológia utóéletéről részletesen beszámol lapszámunkban Bene Adrián tanulmánya.

A másik típusú ellenvetés viszont éppen az elmélet univerzalitását vitatja, s úgy gondolja, hogy a Genette által kidolgozott narratológiai kategóriák valójában csak Proust művének elemzése során rendelkeznek igazi megvilágító erővel. Genette, tíz évvel *Az elbeszélő diszkurzus* megjelenése után maga is reflektál e nézetre, bizonyos tekintetben elismerve annak igazát, s maga is úgy véli, művének valóban származik gyengéje az elméleti, illetve a kritikai irányultság eldöntetlenségé-

²⁰ Gérard GENETTE, *Introduction à l'architexte*, Collection Poétique (Paris: Seuil, 1979). Magyarul részben: Gérard GENETTE, „Műfaj, »típus«, mód”, ford. SIMONFFY ZSUZSA, in *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán és SÍKLAKI István, 209–246 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1988).

²¹ Ezzel a Genette-tel szemben széles körben hangoztatott kritikának persze sok más elméleti iránya is van, akár a narratológián belülről érkező bírálatokra (kontextuális narratológiák), akár a szintén a művek történeti, társadalmi, kulturális meghatározottságából kiinduló, ideológiakritikai ellenvetésekre gondolunk. Vö. Jacques-David EBGUY, „La mésentente: le philosophe (Jacques Rancière) et le poéticien (Gérard Genette)”, *Fabula-LhT* no. 10. (2012), „L’Aventure poétique”, hozzáférés: 2020.02.05, <http://www.fabula.org/lht/10/ebguy.html>.

ből, így szorulhatott háttérbe olyan narratív jelenségek árnyaltabb tárgyalása, mint a belső monológ vagy a szabad függő beszéd, melyek úgyszólván teljesen hiányoznak Proust művéből.²² Aligha kérdéses, hogy a Proust-kritika, melynek felemelkedésében minden bizonnyal fontos szerepe volt az irodalomelmélet hatvanas-hetvenes évekbeli felfutásának és az értelmezésközpontú irodalomkritikának, máig jelentős műként tekint Genette Proust-olvasataira. Az *eltűnt idő nyomában* nem csupán példatárként szolgál Genette számára, melyen szemléltetheti a bemutatott fiktív események időbeli elrendezésének, bemutatásuk tempójának, az elbeszélés nézőpontjainak és a narratív instanciákhoz kötődő tudásnak a kompozicionális lehetőségeit. Genette elemzésének nagy érdeme, hogy túllép az elterjedt kritikai közhelyen, miszerint Proust műve az „idő regénye”, és árnyalt elemzésekben mutatja be, hogy a regény milyen összetett és rétegzett, az idő megjelenítésének korlátozott grammatikai lehetőségeitől árnyaltabb időtapasztalatot képes megteremteni narratív eszköztárával, mindezzel pedig azt is hangsúlyozza – szintén a regényről forgalomban lévő közhelyekkel ellentétben –, hogy az elbeszélte világban megjelenített idő nem valamiféle előzetes és univerzális emberi időtapasztalat reprezentációja, hanem épp az elbeszélés narratív eszközeivel kidolgozott konstrukció eredménye. Elmélet és kritikai gyakorlat kölcsönös inspirációja Genette életművében egyéb írásokban is megjelenik, mint arról válogatásunkban számot ad Ádám Anikó főként Genette Proust-olvasataira koncentráló nagyvű tanulmányában.

Amint azt eddig is láthattuk, Genette életművében az irodalomkritika, vagyis az egyedi művek értelmezése meglehetősen ellentmondásosan viszonyul a poétika általánosabb célkitűzéseéhez. Genette több esszében is elhelyezi a francia irodalomkritikai gondolkodás alakulástörténetében az ötvenes-hatvanas években fellépő, vagy inkább már kiteljesedő új kritika irányzatait, részben intézménytörténeti, részben eszmetörténeti kontextusból kiindulva. Saját kritikai gyakorlatáról ezekben az esszéiben (*Strukturalizmus és irodalomkritika*, *Kritika és poétika*, *Metakritikai nyitány*, *A szövegtől a műig* stb.) ritkán nyilatkozik, leginkább Barthes és a tematikus iskola képviselőinek munkáival illusztrálja, hogy miben hoztak újat a mű- és szövegközpontú megközelítésmódok a historizáló, pozitivistá szemléletű, a korban a Sorbonne-hoz kapcsolt irodalomfelfogáshoz képest. A korábban már említett, és messze legismertebb Proust-tanulmány(ok) mellett azonban Genette korai munkáiban, főként a *Figures* első két kötetében maga is számos „kritikai esszé” írt változatos témákban a barokk költészettől kezdve a francia klasszicizmuson és romantikán át Robbe-Grillet-ig. A francia irodalom híres szövegeinek értelmezése persze valószínűleg afféle belépőnek számíthatott a szakmába, mindenesetre Genette korai, irodalomtörténeti tárgyú elemzései voltaképpen ugyanazt a szinkron szemléletet tükrözték, mint Todorov Dekameron- vagy Laclos-

²² Vö. Gérard GENETTE, *Nouveau discours du récit*, Collection Poétique (Paris: Editions du Seuil, 1983), 9.

értelmezései, illetve Barthes elhíresült Racine-olvasatai. Ezek az elemzések bizonyos tekintetben messze esnek az irodalomelméleti kézikönyvek strukturalizmus-fejezeteiben strukturalistaként aposztrofált módszertől, miszerint egy adott irodalmi mű zárt szövegegységet képez, jelentését az őt alkotó nyelvi (grammatikai, retorikai, verstani) struktúrák összessége adja, s e struktúrák ismerete, vizsgálata egyben elégséges kontextust ad a műalkotás jelentésének feltárásához. Genette egyetlen műre összpontosító elemzései nagyrészt a kortársi poétikai diskurzusban felvetődő problémákhoz kapcsolódnak (mint például a poétikai nyelv vagy funkció elkülöníthetőségének kérdése Mallarmé vagy Proust kapcsán, vagy a valóságosság problémája a *Clèves hercegnő* apropóján stb.), s a műimmanens kritikai felfogáshoz, „amely a műveket önmagukban akarta vagy legalábbis szándékozta megvizsgálni”, leginkább az köti, hogy „nem vette figyelembe a történelmi és életrajzi körülményeket, amelyekből a hagyományos kritika levezette és magyarázta a szövegeket.”²³

A *Metakritikai nyitány* című, már hivatkozott tanulmányában Genette történeti perspektívából világítja meg, hogy a francia új kritikát, tehát a strukturalista irányzatot és a tematikus iskolát valójában sohasem jellemezte a szövegimmanencia fent említett, s leginkább talán Jakobson és Lévi-Strauss közös *Macskák*-elemzéséből ismert programja. A tematikus iskola – Proust nyomán, amint azt Genette kimutatta – eleve az életművet tekinti annak a keretnek, ahol a motívumok, „kronotoposzok” jelentésteli módon összeállnak, de ezt a meggyőződést időnként még az a Barthes is osztja, aki egyébként a formális-strukturális módszer pártfogójaként a jelölő primátusát hirdette a jelölttel szemben. Genette – elméleti és metakritikusi beállítódottságából fakadóan – a szövegimmanencia tekintetében is inkább metapozícióba helyezkedett, s elköteleződés helyett inkább kérdésként vizsgálta meg, hogy miféle elméleti következményekkel járhat, ha a szűken vett, egyetlen mű határait értett immanenciát az irodalmi szövegértelmezés általános elvének és a szövegelemzésekkel szemben támasztott módszertani elvárásnak tesszük meg.

Genette pályáján a szövegimmanenciától a mű transzcendenciájához vezető úthoz tartoznak a műfaj fogalmával kapcsolatos vizsgálódások, hiszen a műfaj kérdését feszegetve az egyedi szöveget (formáját, jelentését) mindig más, korábbi szövegsorozatokhoz kötjük. A műfajelméleti vizsgálódásoktól azonban kétségkívül fontosabb az intertextualitásnak a szöveg zártságát radikálisabb módon megkérdőjelező elmélete. A hetvenes-nyolcvanas években az intertextualitás elméletének ideologikus felhangoktól sem mentes kidolgozásai (Kristeva, Barthes) mellett Genette művei (*Introduction à l'architexte*, *Palimpsestes*, *Seuils*) is szembenéztek a szöveghatárok és a szöveg identitásának problémájával. A paródia, a folytatások, a travesztiák vizsgálatára javasolt hipertextus/hüpotextus (melynek, mint azt

²³ Gérard GENETTE, „Metakritikai nyitány”, ford. ÁDÁM Anikó, in *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, 155–181, 160.

később Genette szabadkozva pontosítja, semmi köze a hipertextnek az internet kontextusában elterjedt fogalmához) racionális módon korlátozza szövegiségre a szövegen túli birodalmát, határolja le az intertextualitást a kanonikus, műfajok közötti vagy műfajokon belüli konstitutív szövegközi kapcsolatokra. Az 1982-es *Palimpsestes*-ben Genette az *esprit cartésien* rendszeretével pontosítani, egyszersmind megfékezni kívánta a már akkor is fogalmi és elméleti burjánzásnak örvendő intertextualitás elméleti vizsgálatát. Könyvének első fejezetében az intertextualitás öt esetét sorolja föl,²⁴ melyek közül írásában a hipertextualitás jelenségét járja alaposabban körül, de munkájának nagy részében a már korábban bemutatott taxonimikus módszerrel, történeti példákkal megvilágított szövegközi kapcsolatokkal (pl. folytatás, továbbírás stb.) foglalkozik.

A két részben megjelent (1994, 1997), nagyívű esztétikai kísérletében a *L'œuvre de l'art*-ban²⁵ (*A művészet műve*) különösen az első, *Immanencia és transzcendencia* címet viselő kötetben Genette másfelől közelíti meg a szöveg határainak kérdését. Egyrészt lemond a poétikának a nyelvi műalkotás specifikusságával foglalkozó igényeiről, és az irodalmi szöveget nem különbözteti meg más művészeti ágak tárgyaitól. Az irodalmi szöveg kivételezettségének megszűnése azzal a módszertani előnnyel jár, hogy más művészetek változatos tárgyi konstellációival szembeállítva az irodalom egységesnek hitt szövegtárgyairól is kiderül, voltaképp eltérő módokon konstituálódik tárgyiségük és jelentésstruktúrájuk. Genette két, nagy múltra visszatekintő filozófiai kategória mentén igyekszik megkülönböztetni a művészeti alkotások létmódjait. A műalkotások létmódjainak *immanens* és *transzcendens* vonásait vizsgáló rendszerező tipológiában a műalkotások értelemkonstrukcióinak és különböző tárgyi konstellációinak variációit veszi számba. Nyilvánvaló és mindenki által ismert eltérések bemutatása során (a festészet „aurával” rendelkező, egyedi, *autográf* műtárgy-fogalma, a szobrászat öntőmintákon keresztül, inherens módon sokszorosítható műtárgy fogalma, a zenemű azonos partitúrába foglalt, ám csupán az egyedi és egymástól valamelyest eltérő előadásokban megvalósult *allográf* műfogalma, vagy az irodalmi műnek a nyomtatott példányoktól független, ideális, szintén *allográf* léte, a tánc- és színielőadások előadások, az egyedi és egyszeri előadásra készült performanszok sajátos létmódja stb.) írja le az egyes művészeti ágak sajátos műalkotásfogalmát.

Genette tehát a szövegtől visszatér a műhöz, ezzel eltávolodik a „szöveg” elméletének és ideológiájának posztstrukturalista és dekonstruktív tanától, sőt kérdésfeltevése eltér a formalista és strukturalista alapvetéstől is. A műalkotás fogalom (értékítéleten alapuló) elhatárolása a szöveg fogalmától olyan leíró jellegű szellemi vállalkozással alakul Genette-nél, melyben a műalkotás fogalma plurális gyűjtőfogalom lesz, s a cél immár nem egy egységes modell megalkotása indukciónak, hanem a jelentésképzés, a befogadás eltérő eseteinek és az ebből követ-

²⁴ GENETTE, *Palimpsestes*, 8–12.

²⁵ Gérard GENETTE, *L'œuvre de l'art*, Collection Poétique (Paris: Editions du Seuil, 1994). Tome I.: *Immanence et transcendance* (1994), tome II.: *La relation esthétique* (1997).

kező különböző létmódú műalkotásfogalmaknak az áttekintése. Az *esztétikai értékről*²⁶ című esszéje is ehhez a gondolatmenethez kapcsolódik. A napi kritikai tevékenység során általában nélkülözhetetlen esztétikai értékítélet idegen a kritikai esszé műfajától, ily módon nem képezi részét a poétikai vizsgálódásoknak. Genette azonban arra figyelmeztet, hogy ha a poétikai elemzés által feltárt szervezettség és komplexitás nem is lehet az ítéletalkotás megfellebbezhetetlen alapja, az esztétikai értékítéletek meghozataláról mégis lehet tudományos igényű állításokat tenni. Ezek a megfigyelések és vizsgálódások azonban immár a morálfilozófiából kölcsönzik eszköztárukat, és végül Genette a befogadói fogékonyság szerepét, az esztétikai értékek relativitását hangsúlyozza, s nem utolsósorban fontosnak tartja a befogadói közösségek egymás ízlése iránti türelmét. Genette-nek a művészetelméletbe tett kirándulása tehát korántsem műkedvelő kalandozás egy, a szakterületéhez és korábbi elméleti-fogalmi eszköztárához, illetve tájékozódásához képest idegen, egzotikus terepen, hanem az életmű egymásból következő elméleti problémáinak soron következő lépése, amint azt Angyalosi Gergely itt közölt tanulmánya részletesebben kifejti.

Genette könyveit forgatva már a hetvenes évek végétől az lehet az érzésünk, hogy a teoretikus megközelítés önérvényűségét felváltja a hatalmas anyagot mozgó kultúr- és irodalomtörténeti áttekintés: az elvi (poétikai, narratológiai, grammatikai, retorikai stb.) lehetőségek táblázatának kitöltése során Genette a hatástörténeti folyamatokkal kevésbé törődve tallóz az irodalom, a képzőművészet, a zene, a film és a színház történetéből. Az életmű alakulásának a történetében mind inkább dominánssá válik ez a fesztelen írásmód, hogy aztán az utolsó három, anekdotikus és önéletrajzi hangütése végképp eltávolítsa a disszertáció műfajától.

A *Helikon* Gérard Genette életműve előtt tisztelgő összeállításának címében – Angyalosi Gergely szerencsés választása folytán – a barkácsolás, a szerszámkészítés írásomban is felelevenített, nagy hatású episztemológiai metaforája köszön vissza. Ez a választás főhajtás a komoly és világos, az elméleti ködösítés minden formájától irtózó tudós előtt. De az utolsó művekben, a kései interjúkban, és persze a különböző tanulmányokban elszórtan, de már a kezdetektől megszólal egy másik, kajánul és tréfásan, ám soha nem sértően tiszteletlen hang, mely a narratológiának a szövegek működésre figyelmes, ám kritikusai által „lélektelennek” bélyegzett tudományát nemes egyszerűséggel és némi daccal a fizika szigorú tudományához hasonlítja, az irodalomkritikát pedig az empirikus és spekulatív bélyeggyűjtéshez, gondosan ügyelve persze, hogy az állítás feltételes módon legyen megfogalmazva.²⁷ Az ironikus riposztban azonban vélhetőleg önironikus kutatói önkép is rejlik, hiszen az osztályozó, katalogizáló, az anyaghoz alkalmazkodó bélyeggyűjtő, és az elméleti keretét következetesen és koherensen alkalmazó fizikus szerepei közt Genette, úgy tűnik, nem látott ellentmondást.

²⁶ Gérard GENETTE, „Az esztétikai értékről”, ford. ÁDÁM Anikó, in *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, 182–200.

²⁷ GENETTE, *Nouveau discours du récit*, 7–8.